

नीति तथा योजना र तथ्याङ्कसम्बन्धी प्रयोगात्मक पुस्तिका

नेपाल सरकार
राष्ट्रिय योजना आयोग
सिंहदरवार, काठमाडौं, नेपाल

नीति तथा योजना र तथ्याङ्कसम्बन्धी प्रयोगात्मक पुस्तिका

यस हाते पुस्तिकाको संयोजन र तयारीको लागि द एशिया फाउन्डेसनद्वारा संचालित विकासको लागि तथ्याङ्क कार्यक्रम (Data for Development Programme) मार्फत् बेलायत सरकार (UK Aid) बाट आर्थिक सहयोग प्राप्त भएको हो ।

प्रकाशक: नेपाल सरकार
राष्ट्रिय योजना आयोग
सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल
फोन: ०१-४२११९७०
इमेल: npc@npc.gov.np
वेबसाइट: www.npc.gov.np

प्रकाशन सहयोगी: विकास उद्यमी
बालुवाटार, काठमाडौं, नेपाल
फोन: ०१-४४४२०१४
इमेल: info@bikasudhyami.com
वेबसाइट: www.bikasudhyami.com.np

शब्द संयोजन: राजन सिलवाल

डिजाइन: नेपाल इन डाटा, विकास उद्यमीको पहल
बालुवाटार, काठमाडौं, नेपाल
फोन: ०१-४४४२०१४
इमेल: nepalindata@bikasudhyami.com
वेबसाइट: www.nepalindata.com

पृष्ठभूमि _____ १

तथ्याङ्क के हो ? _____ १

तथ्याङ्कका केही सामान्य उदाहरणहरू _____ २

तथ्याङ्क किन ? _____ ३

तथ्याङ्कले के गर्छ ? _____ ४

तथ्याङ्कले समस्याको समाधान कसरी गर्छ त ? _____ ५

तथ्याङ्कले राजनीतिज्ञ र राजनैतिक कार्यकर्ताहरूलाई कसरी
मद्दत पुऱ्याउँछ ? नेता तथा कार्यकर्ताहरूले तथ्याङ्कको सामान्य
ज्ञान राख्नु किन जरुरी हुन्छ ? _____ ६

तथ्याङ्कको पैरवी र विकास गर्न राजनैतिक
नेतृत्वले कसरी भूमिका खेल्न सक्छन् ? _____ ७

तथ्याङ्क कसरी प्रयोग गर्ने ? _____ ८

उत्तरदाता : तथ्याङ्कका मुहान _____ ९

तथ्याङ्कको बारेमा गलत बुझाइ र चलनचल्तीका भ्रमहरू _____ १०

तथ्याङ्क र यसको गोपनीयताको सन्दर्भमा संविधान, ऐन, नीति र योजनामा के कस्तो व्यवस्था रहेको छ ? _____ १४

तथ्याङ्क ऐन २०७९ का प्रमुख विशेषता _____ १५

आधिकारिक तथ्याङ्क (Official Statistics) का आधारभूत १० सिद्धान्त भनेको के हो ? _____ १७

राजनीतिक व्यक्तिहरूले जान्नुपर्ने केही तथ्याङ्कीय शब्दावलीहरू _____ १९

चार्ट कसरी बुझ्ने ? _____ २२

गुणस्तरीय तथ्याङ्क कसरी चिन्ने ? _____ २३

राजनीतिज्ञहरूले तथ्याङ्कका सन्दर्भमा पालन गर्नुपर्ने आचारसंहिता _____ २४

राजनैतिक नेतृत्वले तथ्याङ्कको विकास र प्रवर्द्धनका लागि के कस्ता पाइला चाल्न सक्छन् ? _____ २५

पृष्ठभूमि

मुलुकको राजनैतिक, प्रशासनिक र आर्थिक जीवनमा मात्र होइन सर्वसाधारणहरूको सामाजिक जीवनमा पनि तथ्याङ्क अब नौलो विषयवस्तु रहेन । नेपालमा कुनै समय थियो जतिबेला तथ्याङ्क भनेपछि जिउँदा मानिसहरूको संख्या र तीमध्ये कति मर्दाना र कति जनाना भन्ने मात्र बुझिन्थ्यो । राणा प्रधानमन्त्री चन्द्रशमशेरले वि.सं. १९६८ देखि जनगणना जस्तो ठुलो तथ्याङ्कीय क्रियाकलापको श्रीगणेश गरे । त्यसै बखतदेखि नेपालमा तथ्याङ्कको आवश्यकता र महत्त्वलाई सरकारीस्तरबाट आत्मसात गरेको मानिन्छ । राणा शासनको समाप्तपछि नेपालमा वि.सं. २०१३ देखि योजनाबद्ध विकासको परम्परा सुरु भयो । त्यसको ठिक दुई वर्षपछि तथ्याङ्क ऐन २०१५ जारी भयो ।

त्यो समयमा नेपालमा तथ्याङ्क ऐन जारी हुनु भनेको अहिले पनि गर्व गर्न सकिने विषय हो । सोही ऐनले व्यवस्था गरेबमोजिम २०१५ सालमा केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको स्थापना भयो । यो नेपालको तथ्याङ्कीय विकासमा दोस्रो ठुलो फड्को थियो । मुलुकमा यसबिच राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक, प्रशासनिक र प्रविधिका क्षेत्रमा नसोचिएका परिवर्तनहरू आइसकेका छन् । तथ्याङ्कको आवश्यकता, महत्त्व, प्रयोग र तथ्याङ्कको प्रयोगका लागि प्रयोगकर्तामा हुनैपर्ने ज्ञान र सचेतना पनि स्वाभाविक रूपमा गहन र फराकिलो हुँदै गयो ।

तथ्याङ्क के हो ?

नेपाली बृहत् शब्दकोशले तथ्याङ्कलाई वास्तविकतामा आधारित तथ्याङ्क वा हिसाब भनेर परिभाषित गरेको छ । उक्त शब्दकोशले तथ्याङ्कको अलि स्तरीय परिभाषा दिँदै यसलाई गणितीय आधारमा प्रमाणित हुनसक्ने वस्तुसत्य भनेर उल्लेख गरेको छ । यो त भयो शब्दकोशको परिभाषा । तथ्याङ्कलाई धेरैथरी विद्वान् र निकायहरूले आ-आफ्ना प्रकारले परिभाषित गरेका छन् । यहाँ हामी सामान्य दुईओटा परिभाषाहरू हेरौं ।

मरियम वेबस्टर अङ्ग्रेजी शब्दकोशले तथ्याङ्कलाई अलि फराकिलो परिभाषामा समेटेको छ । यसले तथ्याङ्कलाई गणितकै एउटा शाखा मानेको छ जुन सांख्यिक आँकडाहरूको सङ्कलन, विश्लेषण, व्याख्या र यस्ता सांख्यिक आँकडाहरूको प्रस्तुतिसमेतलाई समेट्ने कार्यसम्म पर्दछ । हालै सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट प्रमाणीकरण भएको तथ्याङ्क ऐन २०७९ ले तथ्याङ्कको परिभाषा यसरी गरेको छ :

तथ्याङ्क भन्नाले आर्थिक, सामाजिक, भौतिक, वातावरणीय लगायतका विवरण, लगत वा सूचना सम्बन्धुपर्छ र सो शब्दले त्यस्ता विवरण, लगत वा सूचनाको व्यवस्थित सङ्कलन, प्रस्तुतिकरण वा विश्लेषण गरी तयार गरिएको संख्यात्मक प्रस्तुतिलाई समेत जनाउँछ ।

तथ्याङ्कका केही सामान्य उदाहरणहरू

वि.सं. २०७८ को राष्ट्रिय जनगणनाले नेपालको कुल जनसंख्या २,९१,९२,४८० र त्यसमध्ये १,४२,९१,३११ जना पुरुष र १,४९,०१,१६९ जना महिला रहेको देखायो । यो तथ्याङ्क हो ।

राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणले वि.सं. २०७८ असार मसान्तसम्म ८,६६,२०७ जना भूकम्प पीडितहरूको लाभग्राही संख्या रहेको जनाएको छ । यो अर्को तथ्याङ्क हो ।

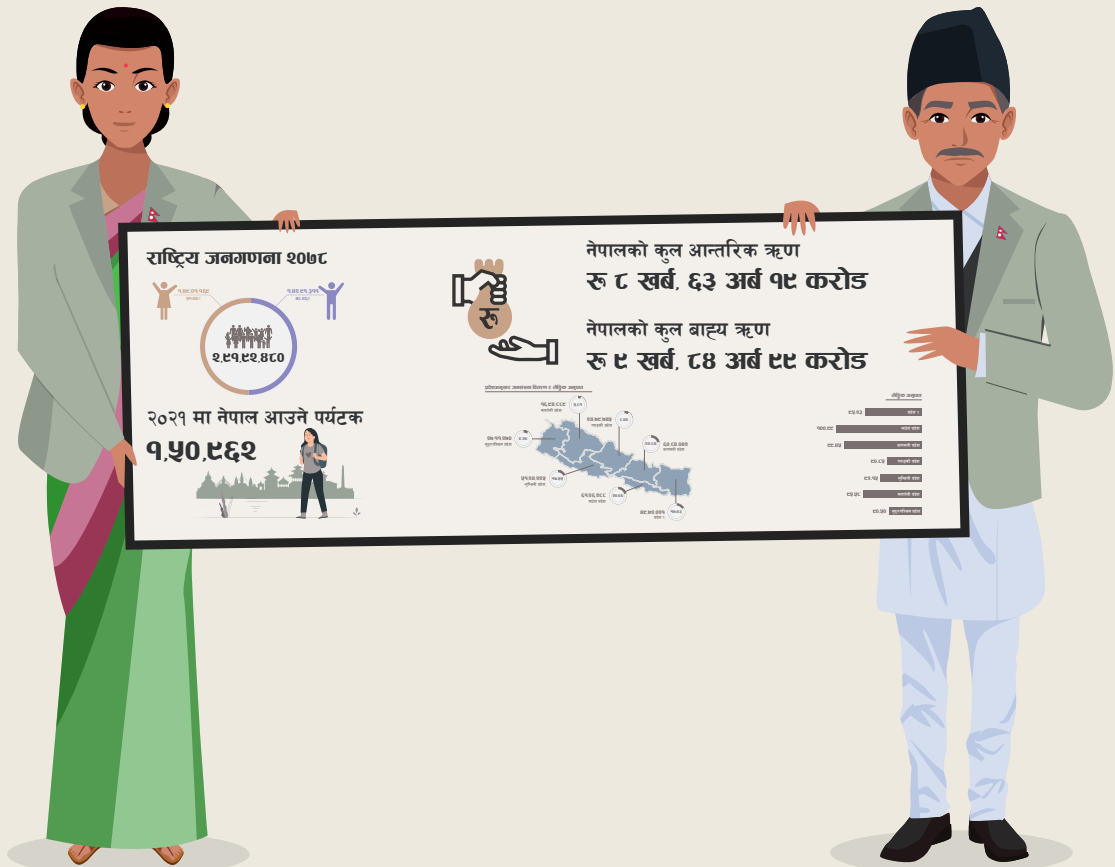
अर्थ मन्त्रालयले सार्वजनिक गरेको प्रतिवेदनअनुसार २०७८ साल फागुन मसान्तसम्म नेपालको कुल आन्तरिक ऋण रु ८ खर्ब, ६३ अर्ब १९ करोड छ भने बाह्य ऋण रु ९ खर्ब ८४ अर्ब ९९ करोड रहेको छ । यी दुवै राष्ट्र ऋणका तथ्याङ्क हुन् ।

संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयको प्रतिवेदनअनुसार सन् २०२१ मा नेपाल आउने पर्यटकको संख्या १,५०,९६२ जना थियो । यो पनि एक तथ्याङ्क हो ।

भर्खरै सम्पन्न स्थानीय तह निर्वाचन २०७९ मा महानगरपालिका, उपमहानगरपालिका र नगरपालिकाहरूका कुल २९३ स्थान प्रमुख पदमध्ये नेपाली कांग्रेसले १४१, नेकपा एमाले ८३, नेकपा (माओवादी केन्द्र) २५, नेकपा एकीकृत समाजवादी १२ र अन्यले १२ ओटा स्थानमा जित हासिल गरे । यो अर्को तथ्याङ्क हो ।

राष्ट्रिय योजना आयोगले सन् २०१९ मा प्रकाशन गरेको प्रतिवेदनअनुसार १७.४ प्रतिशत नेपालीहरू बहुआयामिक गरिबीको रेखामुनि छन् । यो पनि तथ्याङ्क नै हो ।

यातायात व्यवस्था विभागले वेबसाइटमार्फत् सार्वजनिक गरेको एउटा तथ्याङ्क हेरौं । आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को २०७५ फागुन मसान्तसम्म नेपालभरि दर्ता भएका सवारी साधन (बस, मिनिबस, कार, भ्यान, जिप, पिकअप, माइक्रो, टेम्पो, इ-रिक्सा, ट्रयाक्टर/पावर टिलर, डोजर/क्रेन, मोटरसाइकल, अन्यसमेत) को कुल संख्या ३५,३९,५१९ रहेको छ ।

तथ्याङ्क किन ?

सूचना पाउनका लागि तथ्याङ्क चाहिन्छ । थाहा नभएको कुरा थाहा पाउन र थाहा पाउनु पर्ने कुरा थाहा पाउन पनि तथ्याङ्क चाहिन्छ । तथ्याङ्कले हाम्रो सूचना र ज्ञानको भण्डारलाई विस्तार गर्छ । तथ्याङ्कको उपलब्धताले चुनौती र अवसरहरूबारे सुसूचित भइन्छ । मानौं, कोही मानिस रोजगारीको लागि विदेश जाने सोचमा छ । यहाँ पनि तथ्याङ्क आवश्यक पर्छ । प्रायः नेपालीहरू कुन देशमा गइरहेका छन् ? के कस्तो काम पाइन्छ ? कमाइ कति हुन्छ ? बचत कति हुन्छ ? खर्च कति लाग्छ ? हामी धेरैले यी तथ्याङ्क वा सूचना प्राप्त गरिसकेपछि मात्र कुन देश जाने भनेर निर्णय गर्छौं ।

के व्यापार, के व्यवसाय, के संघसंस्था सबैलाई आ-आफ्नो क्षेत्रअनुसारको तथ्याङ्क आवश्यक पर्छ । मानौं कुनै व्यापारीले जाडो याममा ज्याकेट र स्विटर

आयात गर्ने विचार गर्‍यो । उसलाई पनि तथ्याङ्क चाहिन्छ । प्रश्न उठ्छ कस्तो ? जाडो यामभरि सरदर कति मान्छेले उक्त पसलमा ज्याकेट र स्विटर खरिद गर्लान् ? कुन कुन उमेरका ग्राहक आउलान् ? आउने ग्राहकमध्ये पुरुष र महिला सरदर कति होलान् ? औसत कति मूल्यका सामानको खोजी हुन्छ ? कुन साइज बढी जान्छ ? कुन रङ्ग बढी रुचाइन्छ ? हो, यहीं हो तथ्याङ्क किन चाहिन्छ भन्ने प्रश्नको उत्तर ।

निर्वाचन आयोगले काठमाडौं महानगरपालिकामा चुनाव गराउनु छ । कति मतपत्र छाप्ने ? मतदाताको तथ्याङ्क चाहियो । कति कर्मचारी चाहिन्छ ? मतदान केन्द्रको संख्या चाहियो । कति प्रहरी चाहिन्छ ? एक मतदान केन्द्रमा औसत कति सुरक्षाकर्मी आवश्यक पर्छ त्यसको तथ्याङ्क चाहियो । तथ्याङ्क नभए न योजना हुने भयो न कार्ययोजना । न बजेटको अनुमान न जनशक्तिको कुनै हिसाबकिताब ।

तथ्याङ्कले के गर्छ ?

तथ्याङ्कले के गर्छ भन्ने प्रश्नको सयौं उत्तर र उदाहरणहरू दिन सकिन्छ । तथ्याङ्कले निर्णय गर्ने सिलसिलामा अवस्था र आवश्यकताको जानकारी दिन्छ । समस्याहरूको समाधानका लागि तथ्याङ्कले विकल्प पनि उपलब्ध गराउँछ । बाटो हराएको बटुवालाई कसैले बाटो देखाएजस्तै तथ्याङ्कले पनि विभिन्न पदमा बसेका मानिसहरूलाई सही निर्णय लिनका लागि बाटो देखाउँछ । अन्धकारमा बत्तीले जुन काम गर्छ घर, परिवार, संस्था र देशका समस्याहरूसँग जुधिरहेका व्यक्तिहरूका लागि तथ्याङ्कले त्यहीँ काम गर्छ । परिवारमा तथ्याङ्क कसरी प्रयोग भइरहेको हुन्छ त ? एउटा उदाहरण हेरौं ।

घरमा बिहान केही पाहुनाहरू आए । घरमूलीले बुहारीलाई भने, “बुहारी ! चिया पकाऊ ।” अब अनुमान गर्नुहोस् ती बुहारीको अवस्था । कुन चिया पकाउने ? दुध चिया कि कालो चिया ? चिनी भएको कि नभएको ? कति जनालाई पकाउने ? यहीँ आउँछ तथ्याङ्कको काम । दुध चिया खाने कति जना भन्ने तथ्याङ्क चाहियो । चिनी खाने र नखाने मान्छेको तथ्याङ्क चाहियो । अनि कति जनाले चिया खाने हुन् भन्ने तथ्याङ्क पनि चाहियो ।

अर्को उदाहरण पनि हेरौं । नागरिकहरूले सरकारसँग कोभिड-१९ विरुद्धको खोप माग गरे । सरकारलाई अब के के तथ्याङ्क चाहिन्छ त ? जम्मा जनसंख्या कति छ ? बालबालिकाको संख्या कति छ ? वृद्ध वृद्धाहरूको संख्या कति छ ? संक्रमणको उच्च जोखिमयुक्त पेसामा रहेकाहरूको जनसंख्या कति छ ? खोप कहाँबाट कति मात्रामा प्राप्त हुनसक्छ ? खोप खरिदका लागि कति बजेट आवश्यक पर्छ र उपलब्ध हुनसक्छ ? यी तथ्याङ्कहरू भइसकेपछि सरकारले प्राथमिकता र स्रोतअनुसार खोप खरिद तथा अभियान कार्यान्वयन गर्नसक्छ ।

दशैँमा बैंकहरूले नयाँ नोट उपलब्ध गराउँछन् । राष्ट्र बैंकले कति नयाँ नोट छाप्ने र सर्वसाधारणहरूको

लागि बैंकमार्फत् बाँड्ने त ? यो निर्णय गर्नका लागि परार साल र पोहर कति नोट माग भएको थियो भन्ने तथ्याङ्क आवश्यक पर्छ । मागभन्दा बढी छाप्नु भनेको अनावश्यक खर्च हो । माग पूरा गर्न नसक्नु नागरिकहरूको अपेक्षा पूरा नगर्नु र असन्तुष्टिको सामना गर्नु हो ।

तथ्याङ्कले समस्याको समाधान कसरी गर्छ त ?

तथ्याङ्कले आवश्यकता र समस्याको पहिचान गर्छ । आवश्यकता र समस्याको पहिचान हुनु भनेको हाम्रो शरीरमा रोग पत्ता लगाउनु जस्तै हो । रोग पत्ता लाग्नुलाई आधी समस्या निराकरण भयो पनि भनिन्छ । रोग अनुसारको औषधी र खानपान हुने गरेभैं समस्या अनुसारको समाधानको उपाय हुनु स्वाभाविक हो । विभिन्न सरकारले गरेका केही कामहरूबाट तथ्याङ्कले समस्याको समाधान कसरी गर्छ भन्ने प्रश्नको उत्तर दिन सजिलो हुनेछ । कमैयाविरोधी विभिन्न संघसंस्थाहरूले कमैयाहरूको अनुमानित तथ्याङ्क तयार गर्दछन् र नतिजालाई आफ्नो तहबाट सार्वजनिक गर्दछन् । सार्वजनिक गरिएको तथ्याङ्कलाई सञ्चार क्षेत्रले अभै आकर्षक तवरले देश विदेशमा फैलाउँछन् । एक्काइसौं शताब्दीमा पनि दासता र शोषण कायम रह्यो भनेर सरकारमाथि चारैतिरबाट दबाव सिर्जना हुन्छ । अनि सरकारले कमैया मुक्तिको घोषणा गर्छ र यस्तो कार्यलाई दण्डनीय मान्छ । सयौं वर्षदेखि कायम रहेको यस्तो समस्याको आधीजसो समाधान सरकारी घोषणाबाट हुन्छ । सरकारले उनीहरूका लागि पुनर्स्थापनका कार्यक्रमहरू पनि अगाडि सार्छ र मुक्त कमैयाहरूको बाँच्ने आधार सिर्जना हुन्छ ।

के तथ्याङ्क नै नभएको भए यो समाधान सम्भव थियो ?
अवश्य थिएन ।

तराईका जिल्लामा वर्षेनी सर्पको टोकाइबाट मानिसहरूको मृत्यु हुनेगर्छ । यो तथ्याङ्क कतै न कतैबाट सार्वजनिक हुनेगर्छ । तथ्याङ्क अपूर्ण हुनसक्छ तथापि सबै तहको सरकारमा बस्नेहरूले यो तथ्याङ्क र खबर अवगत गरेपछि वार्षिक कार्यक्रममा सर्पदंशको उपचारका लागि स्थानीयस्तरमा औषधी उपचारको बजेट व्यवस्था गर्छन् । तथ्याङ्कले यसरी समाधानको कोसेली लिएर आउँछ ।

तथ्याङ्कले राजनीतिज्ञ र राजनैतिक कार्यकर्ताहरूलाई कसरी मद्दत पुऱ्याउँछ ? नेता तथा कार्यकर्ताहरूले तथ्याङ्कको सामान्य ज्ञान राख्नु किन जरूरी हुन्छ ?

तथ्याङ्क मुलुक र समाजको ज्वरो नाप्ने थर्मोमिटर, रक्तचाप नाप्ने यन्त्र र अक्सिजनको मात्रा नाप्ने अक्सिमिटर पनि हो भनेमा अचाक्ली हुँदैन । तथ्याङ्कले खास भूगोल, खास प्रशासनिक एकाइ, खास जातजाति, खास उमेर समूह, खास लिङ्ग र खास समयको विद्यमान अवस्थाको अङ्कचित्र, छविचित्र र नक्सासमेत प्रस्तुत गर्दछ । नेताहरूले चुनावमा घोषणा गर्न सक्नेछन् कि यदि उनीहरूले जितेको खण्डमा अमूक जिल्लामा एक घर एक रोजगारी सुनिश्चित गरिनेछ । यसका लागि त्यो जिल्लामा कति घरपरिवार छन्, रोजगारीको बजारमा जान सक्ने मानिसहरूको संख्या कति छ ? कति घरमा रोजगार मानिस छैनन् लगायतका तथ्याङ्क आवश्यक पर्दछ । कहिलेकाहीँ अलि जोसिलो भाषण गर्नुपर्दा नेता र कार्यकर्ताको मुखबाट सुनिन्छ यो तीन करोड नेपाली जनताको माग हो, आवाज हो । देशमा जनगणना गर्ने केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले नेपालको जनसंख्या २ करोड

९१ लाख भनेर तथ्याङ्क बाहिर ल्याइसकेको अवस्थामा भाषण सुन्नेहरूलाई के प्रभाव पर्छ ? अहो, हाम्रा नेता र दलका कार्यकर्तामा यति महत्त्वपूर्ण तथ्याङ्कको पनि हेक्का रहेनछ । उनीहरूले यहाँ सोच्नेछन् ।

कहिलेकाहीँ भाषणमा यस्तो पनि सुन्न पाइन्छ कि नेपालमा कृषिमा आश्रित जनसंख्या ९० प्रतिशत छ अथवा ८० प्रतिशत छ । त्यो तथ्याङ्क धेरै पुरानो भइसकेको हुन्छ र सके त्यो ४९ प्रतिशत हाराहारीमा भरिसकेको हुन्छ । यो अनभिज्ञताले धेरै घाटा उहाँहरूलाई नै हुन्छ । उहाँहरूको बुझाइ कमजोर हुनु भनेको भावी नीतिनिर्माता र योजनाविद्हरूको बुझाइ साँघुरो हुनु हो जसले अन्तिममा गएर आम नागरिकहरूको आवश्यकता र अपेक्षामाथि चोट पुऱ्याउँछ ।

तथ्याङ्कको पैरवी र विकास गर्न राजनैतिक नेतृत्वले कसरी भूमिका खेल्न सक्छन् ?

यो प्रश्न जति सरल छ उत्तर उतिकै कठिन पनि । समाजमा धेरै प्रकारका अगुवा व्यक्तित्वहरू हुन्छन् । शिक्षक, प्राध्यापक, समाजसेवी, पण्डित, साहित्यकार, कलाकार, उद्योगपति, कार्यालयका हाकिमहरू, राजनेता आदि । उनीहरूको काम र जीवनशैलीको सर्वसाधारणहरूले अनुसरण गर्ने गर्छन् । उनीहरूले महत्वपूर्ण छ भनेको कुरा आम मान्छेहरूलाई महत्वपूर्ण नै लाग्छ । उनीहरूले कुनै कुराप्रति गरेको नकारात्मक टिप्पणीले मानिसहरू सशक्त हुन्छन् । तथ्याङ्क यस्तो एउटा विषय हो जुन राजनैतिक नेतृत्वमा रहेका मानिसहरूले आफ्ना लेखाइ, भनाइ, भाषण र अन्तर्वार्ताहरूमा बारम्बार प्रयोग गरेको पाइन्छ । मुलुकको राजनीतिलाई स्थानीयस्तरदेखि राष्ट्रियस्तरसम्म हाँकिरहेका राजनीतिज्ञले तथ्याङ्कको जति धेरै उपयोग र वकालत गर्छन् कार्यकर्ता र आम नागरिकमा यसप्रति उत्तिकै चासो एवम् सचेतना बढ्दछ । तथ्याङ्कको सचेतनाले सर्वसाधारण, किसान, मजदुर, मतदाता, विद्यार्थी, शिक्षक, सञ्चारकर्मी, उद्योगी, व्यवसायी, पेसाकर्मी सबैलाई सचेत बनाउँछ । तथ्याङ्कीय सचेतना र साक्षरताले व्यक्तिहरूको वृत्ति विकास र राष्ट्रको सर्वाङ्गीण विकासमा ठुलो योगदान पुऱ्याउँछ ।

कुनै दिन टेलिभिजनमा शिशु मृत्युदरसम्बन्धी एउटा समाचार प्रसारित हुन्छ । स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयले गरेको नेपाल जनसांख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण २०७३ (सन् २०१६) को प्रकाशित नतिजाअनुसार नेपालको शिशु मृत्युदर ३२ रहेको छ । त्यसैगरी सहरी क्षेत्रमा यो तथ्याङ्क २८ छ भने ग्रामीण क्षेत्रमा ३८ रहेको छ । शिशुको लिंगअनुसार पुरुषतर्फ यो मान ३१ छ भने स्त्रीतर्फ ३४ रहेको छ । समाचारमा योभन्दा विस्तृत विवरण प्रसारित हुँदैन । न त परिभाषा

न त अवधारणा । तथ्याङ्कीय साक्षरताको जरुरत यहाँ पर्छ । उक्त समाचार आम सर्वसाधारणदेखि उच्चपदस्थ कर्मचारी, सञ्चारकर्मी, जनप्रतिनिधि र उच्च राजनैतिक नेतृत्व तथा तिनका कार्यकर्ताहरू समेतको सरोकारको विषय हो । तस्बीर आफैँ बोलेजस्तो तथ्याङ्कहरू सधैं आफैँ बोल्दैनन् । तिनको अर्थ बुझ्न आधारभूत सचेतना वा ज्ञान हुनैपर्छ ।

वास्तवमा शिशु मृत्युदर भनेको खास समयसीमा (प्रायशः एक वर्ष) र खास भूगोलभित्र जीवितै जन्मिएका एक वर्षमुनिका प्रति-एक हजार शिशुहरूमध्ये मरेका शिशुहरूको संख्या हो । यस्तो परिभाषा बुझिएन भने समस्याको समाधानका लागि अब के गर्नुपर्छ भनेर उपाय थाहा पाउन मुस्किल पर्छ । राजनीतिज्ञ र जनप्रतिनिधिहरूको तथ्याङ्कीय सचेतना र ज्ञानले सफल योजना, लामो समयको सोच एवम् त्यसलाई साकार पार्ने उपायहरूको पहिचान हुन्छ ।

राजनैतिक नेतृत्वले तथ्याङ्कको अधिकतम उपयोग गरेर तथा आफ्ना भनाइ, लेखाइ र भाषणहरूलाई तथ्यपरक बनाउन तथ्याङ्कमा आधारित हुने गरेर धेरै हदसम्म योगदान गर्न सक्छन् । तथ्याङ्कको समयसापेक्ष विकासका लागि पहल गर्न सक्छन् । नयाँ ऐन, नियम, मार्गदर्शन बनाउन सरकारमा बस्नेहरूलाई दबाब दिन सक्छन् । तथ्याङ्कको संगठनात्मक विकासका लागि आ-आफ्नो क्षेत्रबाट पहल गर्न सक्छन् । गणना तथा सर्वेक्षणहरूमा उत्तरदाताहरूले सत्यतथ्य विवरण दिएनन् भने केवल समय र स्रोतको बरबादी हुन्छ । यथार्थ र विश्वसनीय तथ्याङ्क प्राप्त हुन सक्दैन । राजनैतिक नेतृत्वले सही र सत्यतथ्य विवरण दिन गरेको आह्वानलाई उत्तरदाताहरूले मनन गर्छन् ।

सुरक्षाकर्मी

अभियन्ता

पेसाकर्मी

समाजसेवी

त्यतसायी

विकासकर्मी

विद्यार्थी

शिक्षक

मिडिया

तथ्याङ्क कसरी प्रयोग गर्ने ?

तथ्याङ्क व्यक्ति, परिवार, समाज, संगठन, सरकार र सिंगो विश्वका लागि औषधी जस्तै हो । रोगीका लागि औषधीले जे काम गर्छ हाम्रा लागि त्यसले त्यहीँ काम गर्छ । रोगअनुसारको औषधी खाइन्छ । औषधी खानुअघि हामीले केही कुरामा हेक्का राख्नुपर्ने हुन्छ । पहिलो त म्याद नाघेको छ कि छैन ? म्याद नाघेको औषधीले काम नगरेजस्तै कतिपय बेला म्याद नाघेका वा पुराना तथ्याङ्कले वर्तमान समयमा निर्णय लिन मद्दत गर्दैनन् । कुनै गाउँमा खानेपानी आयोजना लैजानु छ भने हामी १० वर्ष पुरानो जनसंख्याको लागि हिसाबकिताब गर्दैनौं । अहिलेको तथ्याङ्क आवश्यक पर्छ ।

औषधी खाँदा मात्राको कुरा उत्तिकै महत्त्वपूर्ण छ । बिरामीको उमेरअनुसार मात्रा फरक पर्छ । बिरामीको अवस्थाअनुसार क्याप्सुल, ट्याब्लेट, भोल र सलाइनबाट औषधी दिइन्छ । विज्ञ चिकित्सकको परामर्शमा औषधी खाइँदै छ वा औषधी बिक्रेताले जे दियो त्यहीँ ? रोगको राम्रो पहिचान नभई पनि औषधी खाइँदैन । अभ्र अलिकति ज्ञान भएको मानिसले औषधी उत्पादक पनि हेर्छ । उत्पादकअनुसारको गुणस्तर हुनु स्वाभाविक पनि हो । औषधी कुन कुन तत्त्व मिलाएर बनाइएको छ ? यो कुरा बिरामीले भन्दा पनि विज्ञले जानु आवश्यक छ ।

तथ्याङ्कमा माथिका धेरैजसो कुरा लागु हुन्छ । उपलब्ध भएसम्म नयाँ (म्याद ननाघेको) तथ्याङ्क लाभदायक हुन्छ । औषधी उत्पादक र तथ्याङ्क उत्पादकको विश्वसनीयता पनि उस्तै उस्तै हो । औषधीको मात्रा महत्त्वपूर्ण भएजस्तै तथ्याङ्कमाथि कति निर्भर रहने भन्ने सवाल पनि हुन्छ नै । तथ्याङ्क नै तथ्याङ्कले पनि संसार चलेको हुँदैन । तथ्याङ्कलाई अन्य सूचना, जानकारी, अनुभव, ऐन, कानुन, नीति, नियम, प्रावधान, प्राथमिकता आदिले अगुवाइ गरेका हुन्छन् । कहिलेकाहीँ तथ्याङ्कले ऐन, कानुन, नीति, नियम र प्राथमिकताको अगुवाइ गर्छ । औषधीको गलत प्रयोगले जे जति ठुलो हानि हुनसक्छ गलत तथ्याङ्कको प्रयोग वा तथ्याङ्कको गलत प्रयोगले पनि त्यस्तै नै असर गर्ने

सम्भावना रहन्छ ।

मात्रा मिलेन वा गलत तरिकाले सेवन गरियो भने औषधीको खराब असर (साइड इफेक्ट) भएजस्तै सही किसिमले र सही समयमा तथ्याङ्कको उपयोग गरिएन भने त्यसले खराब परिणामहरू सिर्जना गर्छ । गरिब घरपरिवार परिचयपत्र बाँड्दा कारणवश (उत्तरदाताको भुटो विवरण वा तथ्याङ्क सङ्कलन/प्रशोधन प्रक्रियामा रहन सक्ने त्रुटि) ठुलो संख्यामा धनी घरपरिवारले पनि परिचयपत्र पाए भने उत्पन्न परिस्थिति के होला ? सरकारले धनीलाई त विशेष सुविधा दिन खोजेको हुँदैन ।

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको सन् २०१७/१८ को नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षणले काम गर्ने उमेरका ११.४ प्रतिशत नेपालीहरू बेरोजगार रहेको देखायो । पुरुषतर्फ यो मान १०.३ प्रतिशत छ भने महिलातर्फ १३.१ प्रतिशत । अब हामीले यसको अर्थ कसरी निकाल्ने ? के अब सरकारले काम गर्ने उमेर (१५ वर्ष र सोभन्दामाथि) का ११.४ प्रतिशतका लागि मात्र रोजगारीका कार्यक्रम अगाडि सारे हुने हो ? अवश्य होइन । यहीँनिर आवश्यक पर्छ तथ्याङ्कीय साक्षरता । यहीँ चाहिन्छ तथ्याङ्कीय सूचकहरूको आधारभूत जानकारी । केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनले विश्वभरिका लागि सिफारिस गरेका परिभाषा, अवधारणा र विधिको आधारमा बेरोजगारीको तथ्याङ्क निकाल्छ । यसले सन्दर्भ हप्तामा कम्तीमा एक घण्टा तलब ज्याला वा नाफा प्राप्त हुने कुनै पनि आर्थिक काम (वस्तु उत्पादन वा सेवा प्रदान) गरेको व्यक्तिलाई रोजगार मानेको छ । जनप्रतिनिधि, व्यवस्थापक, प्रशासक, सञ्चारकर्मी र आर्थिक क्षेत्रको तथ्याङ्कमा रुचि राख्नेहरूले यस्ता सामान्य तर महत्त्वपूर्ण कुराहरूको जानकारी राख्नु बेस हुन्छ ।

उत्तरदाता : तथ्याङ्कका मुहान

विश्वसनीय तथ्याङ्क कसरी उत्पादन हुन्छ ? एकछिन सोच्नुहोस् । तपाईं हाम्रो आँगनमा बेलाबेला सरकारी गणकहरू आउने गर्छन् । जनगणनाको लागि रहेछ भने तपाईंको उमेर, शिक्षा, बसाइँसराइ, जाति, भाषा, धर्म, घरभित्रका सुविधाहरू, पेसा, व्यवसाय, बालबच्चा, विवाह, नयाँ जन्म, मृत्यु, अपाङ्गता लगायतका प्रश्नहरू सोध्छन् । यो घरमा कति परिवार बसोबास गर्छन् ? घरभित्र के के सुविधाहरू छन् ? यस्ता प्रश्नहरू पनि सोधिन्छन् । मानौं, तपाईंको परिवारबाहेक तपाईंको घरमै भाडामा बस्ने थप अरू दुई परिवारको बारेमा तपाईंले विवरण दिनुभएन । अब के हुन्छ ? तपाईंको वडाको सही जनसंख्या प्राप्त हुन्छ ? अब वडाले खोप अभियान सञ्चालन गर्न लाग्दा कति मात्रा खोप माग्ने ?

तपाईंलाई विगत एक वर्षमा एक वर्षमुनिका कुनै शिशुको मृत्यु भएको थियो भनेर सोध्दा विवरण लुकाउनुभयो भने के हुन्छ ? नेपालको शिशु मृत्युदरको सही तथ्याङ्क आउँदैन । घरमा कोही अपाङ्गता भएको सदस्य छ तर सही विवरण दिनुभएन । अनुमान गर्नुहोस् त्यसले कहाँ कहाँ असर गर्छ । गुणस्तरीय र विश्वसनीय तथ्याङ्कको लागि तपाईं हामीले सत्यतथ्य विवरण

उपलब्ध गराउनु जरूरी छ । उत्तरदाताहरू नै तथ्याङ्कका मुहान हुन् ।

सम्झनुहोस्—तपाईंको उद्योग वा व्यवसायमा आर्थिक तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न सरकारी गणकहरू आए । कच्चा पदार्थ, कामदार, कर्मचारी, उत्पादन, बिक्री, मूल्य अभिवृद्धि लगायतका कुराहरू सोधिनेछन् । कामदारको संख्या सही भन्नुभएन, उत्पादन र बिक्री पनि यथार्थ टिपाउनु भएन । असर के हुन्छ, अनुमान गर्नुहोस् । नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अङ्क सानो हुन्छ । सरकारको बजेट सानो हुन्छ । सरकारले दिने सेवा सुविधामा बढोत्तरी हुँदैन । गणकहरूलाई सही विवरण दिनुपर्छ भन्ने सचेतना अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ । बिरामीले आफ्ना समस्याहरू डाक्टरसँग लुकायो वा गलत उत्तर दियो भने के हुन्छ ? औषधी मिल्छ ? उपचार मिल्छ ? तथ्याङ्क हाम्रो लागि हो । हामीले चुनेर पठाएका जनप्रतिनिधिहरूको लागि हो । तथ्याङ्क उत्पादनमा हामीले तिरेको करको पैसा खर्च भएको हुन्छ । हामीले दिएको विवरण र हामीले तिरेको पैसाको हिसाब सही तथ्याङ्क उत्पादन र विकास योजना बनाउँदा तथ्याङ्कको प्रयोग भयो भने मात्र असुल हुनेछ ।

तथ्याङ्कको बारेमा गलत बुझाइ र चलनचल्तीका भ्रमहरू

जुनसुकै अध्ययन, अनुमान र निष्कर्षको एउटा सीमा हुन्छ। निश्चित सिद्धान्त, विधि, उद्देश्य, अवधारणा र परिभाषाको सीमाभित्र रहेर अध्ययन, अनुमान र निष्कर्ष निकालिने गरिन्छ। जनगणनाकै एउटा उदाहरण लिऊँ। निश्चित अवधिभित्र खास भौगोलिक क्षेत्र (देश, प्रदेश, जिल्ला, नगरपालिका, गाउँपालिका, वडा) मा अक्सर बसोबास गर्ने मान्छेहरूको गणना गर्ने कार्य नै नेपालमा जनगणना गर्ने विधि हो। हामीले समाचारहरू सुनेका छौँ कि कयौँ घरहरूमा गणकहरू पुगेनन्। कतिपय घरमा मानिसहरू नभेटिएर छुटेको अवस्था छ। कतिपय ठाउँमा गणकहरू नपुगेको तथ्य स्वीकार गरिएको छ। कतिपय ठाउँमा उत्तरदाताहरू विवरण उपलब्ध गराउन अनिच्छुक हुनसक्छन्। जनगणना प्रत्येक घरदैलोमा पुगेर गरिने बृहत् तथ्याङ्कीय कार्य भए पनि यसले दिने तथ्याङ्क शतप्रतिशत सही हुन्छ भनेर दाबी गर्ने अवस्था दुनियाँको कुनै पनि देशमा हुँदैन। गणना होस् वा सर्वेक्षण नै किन नहोस् त्यसले दिने नतिजाले यथार्थको नजिक पुग्ने अधिकतम प्रयास गर्छ।

केही मानिसहरू भन्ने गर्छन् कि स्थानीय तहले व्यक्तिगत घटना दर्ता (जन्म, विवाह, पारपाचुके, बसाइँसराइ, मृत्यु) प्रभावकारी बनाउन सके भने जनगणनाको आवश्यकता नै पर्दैन। भट्ट सुन्दा यो तर्क निकै सही लाग्छ। नेपालजस्तो विकासोन्मुख देशमा मात्र होइन कैयन् विकसित देशहरूमा पनि व्यक्तिगत घटना दर्ताले जनगणनालाई नै विस्थापित गर्न सकेको छैन। हामीमध्ये कति जना छोराछोरीलाई स्कुल भर्ना गर्ने

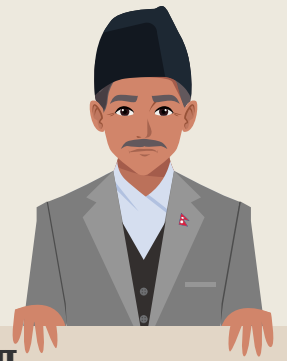
बेलामा जन्मदर्ता गर्न जान्छौँ। छोराछोरी जन्मिसकेपछि विवाह दर्ता गर्न जान्छौँ। मृतकको नाममा कुनै श्रीसम्पत्ति छैन भने मृत्युदर्ताको दरकार नै पर्दैन हामीलाई। यस्तो परिस्थितिमा व्यक्तिगत घटना दर्ताबाट जन्म, मृत्यु, विवाहको पूर्ण विवरण सम्भव छ? जनगणनाको विकल्प हुनसक्छ?

अर्को एउटा रोचक प्रसङ्ग उल्लेख गरौँ। नेपालीको औसत आयु वि.सं. २०६८ को जनगणनाअनुसार ६६.६ वर्ष रहेको छ। एक वर्ष नपुग्दै मर्ने शिशुहरू हजारौँ छन्। हामीले समाजका धेरै मानिसहरू ७० वर्ष, ८० वर्ष वा ९० वर्ष वा त्योभन्दा पनि बढी बाँचेको देखेका छौँ। यो तथ्याङ्क (६६.६ वर्ष) अगाडि राखिरहँदा हामीले यसलाई समग्र जनसंख्याको औसत मात्र हो भनेर बुझ्नुपर्छ। प्रायः तथ्याङ्कहरूले समग्र जनसंख्याको औसत आकार, प्रकार, प्रवृत्ति र विशेषताहरूलाई प्रतिनिधित्व गर्दछन्। तथ्याङ्क शतप्रतिशत सही हुन्छ वा हुनुपर्छ भन्ने सोचाइबाट मुक्त हुनुपर्छ।

नेपालमा मात्र होइन संसारभरि नै तथ्याङ्कका बारेमा गलत बुझाइ र भ्रमहरू छरिएका छन्। केही भ्रमहरू अज्ञान र अनभिज्ञताले गर्दा रहेका छन्। केही भ्रमहरू पढेलेखेका मानिसहरूकै कारण पनि व्याप्त छन्। तथ्याङ्कको गलत बुझाइ पनि उत्तिकै हानिकारक हुन्छ। तलको तालिकामा प्रायः सुनिने गरेका भ्रमजन्य धारणा र विश्वासहरूलाई नेपाली सन्दर्भमा समेटिएको छ।

तथ्याङ्कको बारेमा

गलत बुझाइ / भ्रम

तथ्याङ्क सत्य हुँदैन । गणकहरूले चौतारोमा बसेर फाराम भर्छन् ।

तथ्याङ्क नीतिनिर्माता र योजनाविद्हरूको देखाउने दाँत मात्र हो ।

तथ्याङ्क निकै जटिल विषय हो र यसलाई बुझ्न विशेषज्ञको आवश्यकता पर्छ ।

चुनावमा कसले जित्छ भनेर गरिएको प्रारम्भिक सर्वेक्षण गलत ठहरियो । यसले प्रमाणित गर्छ कि तथ्याङ्क बेकामको कुरा हो ।

वास्तविकता

एकाध अपवादहरू जहाँ पनि हुन्छन् । एकाध गलत मनसायका मानिसहरू जुनसुकै पेसा, सेवा र व्यवसायमा हुन्छन् नै । विभिन्न चरणको सुपरिवेक्षण, अनुगमन र आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरेर यसलाई नियन्त्रण गर्दै लिएको पाइन्छ ।

नीतिनिर्माता र योजनाविद्हरूले आवश्यकता महसुस गरेको सबै प्रकारका तथ्याङ्क अझै पनि उपलब्ध हुन सकिरहेको छैन । तथ्याङ्कप्रतिको सचेतना र उपयोग गर्ने प्रवृत्ति निरन्तर बढिरहेको देखिन्छ । विकास सहायताहरू सुदृढ तथ्याङ्क प्रणालीसँग आबद्ध गर्न थालिएको छ ।

कतिपय सन्दर्भमा तथ्याङ्क जटिल विषय हो तर यसलाई सर्वसाधारण र आम मानिसहरूले बुझ्ने गरी व्याख्या र प्रस्तुत गर्ने कर्तव्य तथ्याङ्कशास्त्री र तथ्याङ्क उत्पादकहरूको हो । यो कार्य चित्र, नक्सा, ग्राफ र इन्फोग्राफिक्सको प्रयोगबाट सजिलै गर्न सकिन्छ ।

यसप्रकारको सर्वेक्षणको डिजाइन कसरी गरिएको थियो भन्ने कुराले महत्त्व राख्छ । कति जनालाई प्रश्न सोधियो ? नमूना छनौट ठिक थियो कि थिएन ? सर्वेक्षणको समय र निर्वाचनको समयका बिचमा कति समय अन्तराल थियो ? नतिजा विश्लेषण कसरी गरियो ? यस्ता धेरै कुराहरूले सर्वेक्षणको नतिजालाई प्रभावित गर्छन् । कतिपय अवस्थामा गणनाले भन्दा पनि सर्वेक्षणले जनसंख्याको बारेमा सही अनुमान दिन्छ ।

कम्प्युटर भएपछि सबै तथ्याङ्क सजिलै निस्कन्छ ।

तथ्याङ्कले जे पनि प्रमाणित गर्न सक्ने हुनाले यो भुटो सूचना प्रवाहित गर्नका लागि तयार गरिन्छ ।

यसले प्रायशः अनुमानित नतिजा मात्र दिने हुनाले तथ्याङ्कशास्त्रलाई वास्तविक विज्ञान मान्न सकिँदैन ।

तथ्याङ्कशास्त्रीको गोडा बरफमाथि हुन्छ र टाउको अगेनोमाथि । उसले औसत निकाल्छ र भन्छ मलाई न गर्मी छ न जाडो ।

तथ्याङ्क सङ्कलन, प्रशोधन र प्रस्तुतिको चरणमा कम्प्युटर एक सहायक साधन मात्र हो । कम्प्युटरले दिएको नतिजा प्रयोगकर्ताहरूको स्तरअनुसार बुझाउनका लागि तथ्याङ्कशास्त्री वा तथ्याङ्कशास्त्रको आधारभूत ज्ञान भएको व्यक्ति चाहिन्छ ।

नियत प्रमुख कुरा हो । तथ्याङ्ककर्मीको पेसागत आचारसंहिताले त्यसो गर्न दिँदैन । पीतपत्रकारिता भनिए जस्तै पीत तथ्याङ्क सम्प्रेषणका घटना हुनसक्छन् तर त्यस्तो कार्यलाई तथ्याङ्क ऐनले दण्डनीय मानेको छ । प्रयोगकर्ताहरूको अपेक्षित तथ्याङ्कीय साक्षरताले यस्ता कार्यहरू हतोत्साहित हुन्छन् ।

विज्ञानका अरू कतिपय हाँगाहरूले पनि अनुमानित नतिजा दिने गर्छन् तापनि तिनलाई वास्तविक विज्ञान मानिन्छ । समुद्रमा कति माछा होलान् भनेर पूर्ण गणना गर्न सम्भव छैन । अनुमान नै गर्ने हो । तथ्याङ्कशास्त्र गणितकै एक हाँगा हो र गणित विज्ञान हो । कुनै देशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन यति खरब, यति अरब, यति करोड, यति लाख, यति हजार, यति सय र यति रूपैयाँ भनेर हातका औँला गनेजस्तो गन्न असम्भव छ । अनुमान नै गर्ने हो र यस्तो अनुमान गर्ने सबैभन्दा ठुलो विज्ञान तथ्याङ्कशास्त्र र गणित नै हो ।

औसतका सीमाहरू बारेमा तथ्याङ्कशास्त्रीले प्रयोगकर्ताहरूलाई सचेत गराउँछ । नदी तर्ने अग्ला र होचा मानिसहरूलाई औसत उचाइ निकालेर कुनै नदी तर्न नखोज्नु भनेर उसले नै सचेत गराउँछ । व्यावसायिक तथ्याङ्कशास्त्रीले यस्तो भूल गर्दैन । उसले गर्मी महिनामा अधिकतम र औसत गर्मी कति भयो अनि जाडो महिनामा औसत जाडो र न्यूनतम तापक्रम कति रह्यो भनेर रोचक तथ्याङ्क प्रस्तुत गर्छ अचेल ।

गलत बुझाइ / भ्रम

सम्भाव्यताको सिद्धान्त जान्दथ्यो भने तथ्याङ्कशास्त्रीले जुवा र चिट्टामा सबैलाई जितेर अरबपति हुनुपर्ने थियो ।

तथ्याङ्क बुझ्नका लागि कुनै मान्छेले तथ्याङ्कशास्त्रमा डिग्री हासिल गरेको हुनुपर्छ ।

सही विवरण दियो भने कर लाग्छ । हदबन्दी लाग्छ ।

जनगणनामा खर्च हुने पैसाले त एउटा पुल बन्छ ।

वास्तविकता

सम्भाव्यताको सिद्धान्तबारे यो सही बुझाइ होइन । तथ्याङ्कशास्त्रीले सम्भाव्य नतिजा प्राप्त हुने कुनै कार्य वा प्रयोग वा परीक्षण अगणित पटक उस्तै प्रकारले दोहोर्‍याएको अवस्थामा औसतमा के नतिजा प्राप्त हुन्छ मात्र भन्ने हो । त्यस्तो प्रयोग र परीक्षणको नतिजा ० र १ को बिचमा कसरी वितरण हुन्छ भन्ने कुरा मात्र तथ्याङ्कशास्त्रीको विज्ञता हो । तथ्याङ्कशास्त्री र जुवा मार्ने कुराबिच कुनै साइनो छैन ।

सबै रोगलाई बुझ्न डाक्टर नै हुनुपर्छ र ? आफूलाई खोकी लागेको कुरा, ज्वरो आएको कुरा, टाउको दुखेको कुरा थाहा पाउन बिरामी स्वयम् पर्याप्त हुन्छ । तथ्याङ्क साधारणभन्दा साधारण मान्छेका लागि पनि हो । कुनै कुनै तथ्याङ्क बुझ्नका लागि मात्र तथ्याङ्कशास्त्रको मध्यमस्तरको ज्ञान आवश्यक पर्छ अन्यथा सार्वजनिक वस्तु भएकोले तथ्याङ्क सामान्य साक्षर वा विद्यालय तहको साक्षर मान्छेले मजाले बुझ्न सक्छन् ।

जनगणना, कृषिगणना, आर्थिक गणना वा अन्य सर्वेक्षणहरूमार्फत् सङ्कलन गरिएका व्यक्तिगत विवरण कहिल्यै पनि कर वा आन्तरिक राजश्व कार्यालय वा नगरपालिका/गाउँपालिकामा वा अदालतमा बुझाइँदैन । ती कानुनी व्यवस्थाबमोजिम गोप्य रहन्छन् । तिनको सामुहिक वा एकीकृत मान, विशेषता, प्रवृत्ति आदि मात्र प्रकाशन गरिन्छ ।

हो, राम्रै पुल बन्छ । देशमा चुनाव गराउने पैसाले पनि पुल, विद्युत आयोजना र राजमार्ग बन्छ । चुनाव केका आधारमा हुन्छ ? निर्वाचन क्षेत्रको निर्धारण, प्रदेश, जिल्ला, नगरपालिका, गाउँपालिका, वडाको विभाजन, सरकारी अनुदान, आरक्षण व्यवस्थाको कार्यान्वयन लगायतका धेरै कुराहरूमा जनगणनाले दिने तथ्याङ्क आधारशीला हो ।

तथ्याङ्क र यसको गोपनीयताको सन्दर्भमा संविधान, ऐन, नीति र योजनामा के कस्तो व्यवस्था रहेको छ ?

तथ्याङ्क ऐन २०७९ को दफा ५ ले नेपाल सरकारले राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी जुनसुकै व्यक्ति, घरपरिवार वा आर्थिक एकाइबाट तोकिएबमोजिमको लगत सङ्कलन गर्न सक्नेछ र मागेको सत्यतथ्य विवरण उपलब्ध गराउनु ती व्यक्ति तथा आर्थिक एकाइहरूको कर्तव्य हुनेछ भनी स्पष्ट उल्लेख गरेको छ । उता नेपालको संविधानले धारा २७ मा सूचनाको हक र धारा २८ मा गोपनीयताको हक सुनिश्चित गरिएको छ । कानूनबमोजिम गोप्य राख्नुपर्ने बाहेक प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने हक हुनेछ । उता गोपनीयताको हकले कुनै पनि व्यक्तिको जीउ, आवास, लिखत, तथ्याङ्क, पत्राचार र चरित्रसम्बन्धी विषयको गोपनीयता कानूनबमोजिम बाहेक अनतिक्रम्य हुनेछ ।

तथ्याङ्क ऐन २०७९ को दफा १० ले उत्तरदाता (व्यक्ति वा परिवार वा फर्म वा कम्पनी) हरूले उपलब्ध गराएको व्यक्तिगत विवरण त्यस्तो विवरण दिने व्यक्तिको वा निजद्वारा अधिकार प्राप्त प्रतिनिधिको लिखित स्वीकृतिविना केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको महानिर्देशक वा विभागको अधिकृतबाहेक अरू कसैलाई

प्रत्यक्षरूपबाट देखाउन वा प्रकाशन गर्न प्रतिबन्ध गरेको छ । यस्तो कार्य दण्डनीय रहेको छ । यसरी सबै प्रकारका उत्तरदाताहरू आफूले उपलब्ध गराएका व्यक्तिगत विवरणहरू गोप्य राखिने कुरामा निश्चिन्त रहने अवस्था छ । केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको ६४ वर्ष लामो जीवनकालमा उत्तरदाताको वैयक्तिक विवरणहरू चुहावट भएको गुनासो कतैबाट सुनिएको छैन । आधिकारिक तथ्याङ्क उत्पादक अन्य सरकारी निकायले पनि उत्तरदाताहरूको वैयक्तिक विवरण दुरुपयोग वा चुहावट गरेको ठुलो घटना सुनिएको छैन ।

पहिलो आवधिक योजनादेखि पन्ध्रौँ आवधिक योजनासम्मका प्रत्येक दस्तावेजले तथ्याङ्क क्षेत्रको विकास र सुदृढीकरणका लागि केही न केही नीति, कार्यनीति, योजना र क्रियाकलापहरू अगाडि सारेको पाइन्छ । नेपाल सरकारले वि.सं. २०७५ माघमा तथ्याङ्क प्रणाली विकासको लागि राष्ट्रिय रणनीति स्वीकृत गरेको छ । पाँच वर्षे (आर्थिक वर्ष २०७५/७६-२०७९/८०) अवधिको उक्त रणनीतिपत्रले मुलुकको समग्र तथ्याङ्क क्षेत्रको विकासका लागि स्पष्ट दीर्घकालीन सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, कार्यनीति र प्राथमिकताहरूलाई अगाडि सारेको छ ।

तथ्याङ्क ऐन २०७८ का प्रमुख विशेषता

१. फराकिलो परिभाषा

तथ्याङ्कको परम्परागत संकीर्ण परिभाषालाई वर्तमान विश्वले अवलम्बन गरेको नवीनतम सूचना र प्रविधिको तहसम्म पुगेर विस्तार गरेको छ। वि.सं. २०१५ को तथ्याङ्क ऐनले आर्थिक तथ्याङ्कलाई नै सर्वोपरि मानेको थियो। यस ऐनले आर्थिकबाहेक सामाजिक, भौतिक र वातावरणीय क्षेत्रलाई समेत समेटेको छ।

२. राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणाली

अघिल्लो तथ्याङ्क ऐनमा राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीसम्बन्धमा कुनै कुरा उल्लेख थिएन। तथ्याङ्क राज्य सञ्चालनको लागि एक अपरिहार्य तत्त्व रहेको र सोका लागि राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणाली सुदृढ हुनुपर्छ भन्ने कुरालाई यस ऐनले मनन गरेको देखिन्छ।

३. तथ्याङ्कको आधिकारिकतामा स्पष्टता

सरकारी निकाय र सार्वजनिक संस्थाले सङ्कलन तथा प्रकाशन गरेका तथ्याङ्कलाई राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीको अभिन्न अंग मानिने व्यवस्थाले आधिकारिक तथ्याङ्क के हो र के होइन भन्ने द्विविधाको अन्त्य गरिदिएको छ।

४. सर्वेक्षण अनुमति प्रणालीको कार्यान्वयनमा स्पष्टता

कुनै निकाय वा सार्वजनिक संस्थाले कुनै विषयमा तथ्याङ्क सङ्कलन वा प्रकाशन गर्न चाहेमा राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयबाट अनुमति लिनैपर्ने अनिवार्यता गरेको छ।

५. तथ्याङ्क प्रयोगकर्ताको दायित्व

यस नयाँ ऐनले तथ्याङ्क प्रयोगकर्ताको दायित्वलाई पहिलोपल्ट स्पष्टरूपमा उल्लेख गरेको छ ।

६. प्रदेश सरकार र स्थानीय तहलाई अधिकार

संविधानको अनुसूचीले प्रदेश र स्थानीय तहको बेग्लाबेग्लै तथ्याङ्कीय अधिकार सूची व्यवस्था गरेको सन्दर्भमा नयाँ तथ्याङ्क ऐनले यी दुवै तहले आफूलाई आवश्यक पर्ने विवरण वा तथ्याङ्क उत्पादन, प्रशोधन, भण्डारण, प्रकाशन र वितरण गर्न पाउने अधिकार प्रदान गरेको छ । तर, नेपाल सरकारले तथ्याङ्क सङ्कलन गरेको वा राष्ट्रिय रूपमा तथ्याङ्क सङ्कलन हुने विषयमा प्रदेश र स्थानीय तहले तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न नपाउने व्यवस्था पनि यो ऐनले गरेको छ ।

७. विद्युतीय अभिलेखको अनिवार्यता

नयाँ तथ्याङ्क ऐनले सरकारी निकाय वा सार्वजनिक संस्थाले सङ्कलन गरेको तथ्याङ्कलाई विद्युतीय अभिलेखमा राख्नुपर्ने व्यवस्था यस ऐनले गरेको छ । यसले एकातिर एकीकृत विद्युतीय अभिलेखमा सरोकारवालाहरूको पहुँच स्थापित गर्नेछ भने अर्कोतिर प्रविधिमैत्री तथ्याङ्क भण्डारण र प्राप्तिलाई प्रवर्द्धन गर्दछ ।

८. राष्ट्रिय तथ्याङ्क परिषद्को कानुनी हैसियत

तथ्याङ्क ऐन २०१५ ले राष्ट्रिय तथ्याङ्क परिषद्को कुनै व्यवस्था गरेको थिएन । यस नयाँ ऐनले राष्ट्रिय योजना आयोगका उपाध्यक्षको अध्यक्षतामा विभिन्न निकायको प्रतिनिधित्व रहने गरी २० सदस्यीय परिषद्को व्यवस्था गरेको छ । राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीमा लामो समयदेखि अनुभव गरिएको समन्वयकारी संयन्त्रको अभावलाई यस परिषद्को कानुनी हैसियत प्राप्त भएबाट समन्वय प्रणाली सुदृढ हुने विश्वास लिइएको छ ।

९. राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय र प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारीको व्यवस्था

यस ऐनले केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको संगठनात्मक हैसियतलाई उठाएर प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयअन्तर्गत राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयको रूपमा स्थापित गरेको छ र विभागको नेतृत्व गर्ने महानिर्देशकको पदलाई पनि राजपत्राङ्कित विशिष्ट श्रेणीको प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारीका रूपमा परिवर्तन गरेको छ ।

१०. कसुर र सजायको हदमा परिवर्तन

तथ्याङ्क ऐन २०१५ को तुलनामा यस ऐनले तथ्याङ्कसम्बन्धी कसुर र कसुर गरेवापत हुने दण्ड एवम् जरिवानाको सीमालाई समयानुकूल हुने गरी उल्लेख्य रूपमा वृद्धि गरेको छ ।

११. व्यवस्थापन सूचना प्रणालीमा पहुँच

यस ऐनले सेवा प्रवाह गर्ने निकाय र राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीमा आबद्ध अन्य निकायमा रहेका व्यवस्थापन सूचना प्रणालीमा राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयको पहुँचलाई स्थापित गरेको छ । यसबाट राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयको कार्यसम्पादन प्रभावकारी, लागतप्रभावी र समयसापेक्ष हुने देखिन्छ ।

१२. समय तथा लागतप्रभावी विधिमा प्राथमिकता

यस ऐनले सरकारी निकाय र सार्वजनिक संस्थाहरूले तथ्याङ्क सङ्कलन, उत्पादन, प्रशोधन, भण्डारण, प्रकाशन र वितरण गर्दा वा गराउँदा समय तथा लागतप्रभावी हुनुपर्ने र भरिसक्य प्रशासनिक अभिलेख, नवीनतम स्रोत तथा अन्य प्रकाशित स्रोतलाई प्राथमिकतामा राख्न जोड दिएको छ ।

आधिकारिक तथ्याङ्क (Official Statistics) का आधारभूत १० सिद्धान्त भनेको के हो ?

निर्णय निर्माण प्रक्रियाका लागि अपरिहार्य मानिएको उच्च गुणस्तरीय आधिकारिक तथ्याङ्कको उपलब्धतालाई आत्मसात गर्दै संयुक्त राष्ट्रसंघको तथ्याङ्कीय नियोग (United Nations Statistical Commission) ले समन्वय, पारस्परिक सहयोग, पारदर्शिता र आफूना सदस्य राष्ट्रहरूको राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीमा तथ्याङ्कको परिभाषा, अवधारणा, मानक र विधि लगायतका कुराहरूमा तुलनीयता, कानुनी हैसियतदेखि एकरूपता कायम गर्ने उद्देश्यले सन् १९९४ मा अङ्गीकार गरेको १० बुँदे मार्गदर्शन नै आधिकारिक तथ्याङ्कको आधारभूत १० सिद्धान्त हो । यसलाई संयुक्त राष्ट्रसंघको आर्थिक तथा सामाजिक परिषद्ले संशोधनसहित सन् २०१३ मा अनुमोदन गर्‍यो । यहाँ ती १० ओटा सिद्धान्तहरूलाई सङ्क्षेपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

सिद्धान्त १ : प्रासंगिकता, तटस्थता र समान पहुँच

लोकतान्त्रिक समाजको एक अपरिहार्य तत्त्वका रूपमा आधिकारिक तथ्याङ्कले सरकार, अर्थतन्त्र र नागरिकहरूको लागि आर्थिक, जनसांख्यिक, सामाजिक र वातावरणीय क्षेत्रसँग सम्बन्धित तथ्याङ्क उपलब्ध गराउँछ । यस अर्थमा आधिकारिक तथ्याङ्क उत्पादक निकायहरूले सार्वजनिक सूचना माथिको नागरिक हकको सम्मान गर्दै तथ्याङ्क उत्पादन विना भेदभाव उपलब्ध गराउनुपर्दछ ।

सिद्धान्त २ : पेसागत मानक, वैज्ञानिक विधि र पेसाजन्य आचारसंहिता

प्रयोगकर्ताहरूको विश्वासलाई कायम राख्नका लागि तथ्याङ्क सङ्कलन, प्रशोधन, भण्डारण र तथ्याङ्कको प्रस्तुतिमा तथ्याङ्कीय निकायहरूले वैज्ञानिक विधि र पेसाजन्य आचारसंहिताको कडाइकासाथ पालना गर्नुपर्दछ ।

सिद्धान्त ३ : जवाफदेहिता र पारदर्शिता

तथ्याङ्कको सही व्याख्या गर्नका लागि तथ्याङ्क उत्पादन गर्ने निकायहरूले आफूले अपनाएका स्रोत, विधि र प्रक्रियाहरूलाई राम्ररी खुलाउनुपर्दछ ।

सिद्धान्त ४ : दुरुपयोग रोकथाम

कोही कसैले तथ्याङ्कको भ्रमपूर्ण व्याख्या गरेको अवस्थामा तथ्याङ्कीय निकायहरूले आफ्नो तर्फबाट खण्डन गर्नुपर्दछ ।

सिद्धान्त ५ : आधिकारिक तथ्याङ्कका स्रोतहरू

तथ्याङ्कीय निकायहरूले तथ्याङ्कको गुणस्तर, समय सान्दर्भिकता, लागत र उत्तरदाताहरू माथिको बोझलाई ख्यालमा राख्दै सर्वेक्षण, प्रशासनिक अभिलेख लगायतका सबै प्रकारका स्रोतहरूको उपयोग गर्न सक्नेछन् ।

सिद्धान्त ६ : गोपनीयता

प्राकृतिक वा कानुनी व्यक्तिहरूबाट सङ्कलन गरिएका वैयक्तिक विवरणहरू पूर्णरूपमा गोप्य राखिनुपर्छ र तिनलाई तथ्याङ्कीय उद्देश्यका लागि मात्र प्रयोगमा ल्याउनुपर्छ ।

सिद्धान्त ७ : विधान

कुन ऐन, कानून र साधनहरूका आधारमा तथ्याङ्क प्रणाली सञ्चालन भएको हो त्यो कुरा सर्वसाधारणको जानकारीका लागि प्रष्ट पार्नुपर्दछ ।

सिद्धान्त ८ : राष्ट्रिय समन्वय

सामञ्जस्ता र दक्षता प्राप्त गर्नका लागि कुनै देशको राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीभित्रका तथ्याङ्कीय निकायहरूबिच समन्वय अति आवश्यक छ ।

सिद्धान्त ९ : अन्तर्राष्ट्रिय मानकहरूको उपयोग

देशभित्रका तथ्याङ्कीय निकायहरूले अन्तर्राष्ट्रिय अवधारणा, वर्गीकरण र विधिहरूको उपयोग गरेको अवस्थामा तथ्याङ्क प्रणालीको सबै तहमा सामञ्जस्यता र दक्षता प्राप्त हुनसक्छ ।

सिद्धान्त १० : अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग

तथ्याङ्कका क्षेत्रमा हुने द्विपक्षीय र बहुपक्षीय सहयोगले सबै देशको आधिकारिक तथ्याङ्क प्रणालीको सुधारमा योगदान पुग्दछ ।

राजनीतिक व्यक्तिहरूले जान्नेपर्ने केही तथ्याङ्कीय शब्दावलीहरू

यस पुस्तिकाको उद्देश्य स्थानीय तहका राजनीतिक व्यक्तित्वहरूलाई तथ्याङ्कशास्त्री वा तथ्याङ्ककर्मी बनाउने होइन । यसले मूलतः उहाँहरूलाई तथ्याङ्कीय प्रतिवेदनहरूमा बारम्बार दोहोरिएर आउने तथ्याङ्कीय शब्दावलीसँग परिचित गराउने हो । तथ्याङ्क बुझ्नै कठिन विषय भन्ठानेर तर्किन चाहने व्यक्तिहरूलाई पनि तथ्याङ्कको उत्पादन, प्रयोग र विकासका लागि निरन्तर अभिप्रेरित गर्ने हो । यस खण्डमा स्थानीय राजनीतिका लक्षित वर्गसम्म केही आधारभूत तथ्याङ्कीय शब्दावलीहरूसँग परिचित गराउने उद्देश्य राखिएको छ ।

औसत

औसतलाई सरदर वा सालाखाला पनि भनिन्छ । औसत भनेको ठुलो जनसंख्याको आकारप्रकार, आयतन, गुण, विशेषता, प्रवृत्ति आदिको सरदर स्वरूप वा चरित्रलाई प्रस्तुत गर्ने तथ्याङ्कीय साधन हो । वर्षायाममा हरेक दिन वा केही दिन बिराएर पानी पर्न सक्छ । हामीलाई जिज्ञासा हुनसक्छ कि २०७९ सालको साउन र भदौ महिनामा औसत कति मिलिलिटर पानी पच्यो ? अब तथ्याङ्कको साधारण ज्ञान भएको मानिसले हरेक दिनको वर्षात्को अभिलेखलाई सूत्र प्रयोग गरेर सजिलै औसत निकाल्न सक्छ । हामी नेपालीको उचाइ कति छ ? के सबै नेपालीको उचाइ नाप्न सम्भव छ ? सम्भव पनि होला तर समय र पैसाको अन्दाज गरौं । यहाँ औसतले काम गर्छ । पुरुष, महिला, अग्ला, होचा, विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रमा बस्ने निश्चित संख्याका मानिसहरूको उचाइ नापेर एउटा मान निकाल्न सकिन्छ । त्यहीँ हो औसत ।

मध्यक (Mean)

औसत विभिन्न प्रकारले निकालिन्छ । मूलतः तीन प्रकारका औसत छन् । सबैभन्दा बढी प्रचलनमा रहेको मध्यक हो । यसलाई बुझ्नका लागि नेपालका सातओटा राष्ट्रिय निकुञ्जका क्षेत्रफलहरूको औसत निकालेर हेर्न सकिन्छ ।

क्र.सं.	निकुञ्जको नाम	क्षेत्रफल (वर्ग कि.मि.)	औसत क्षेत्रफल वर्ग कि.मि.
१	खप्तड राष्ट्रिय निकुञ्ज	२१६	३६६०/७= ५२२.८६
२	सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्ज	२७५	
३	रारा राष्ट्रिय निकुञ्ज	१९८	
४	मकालु बरुण राष्ट्रिय निकुञ्ज	८३०	
५	बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज	५०७	
६	पर्सा राष्ट्रिय निकुञ्ज	२८५	
७	शे फोक्सुण्डो राष्ट्रिय निकुञ्ज	१३४९	
	जम्मा क्षेत्रफल	३६६०	

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, Statistical Year Book of Nepal, 2020, P. 207

यस तालिकाबाट उल्लेखित सातओटा राष्ट्रिय निकुञ्ज निकुञ्जहरूको औसत क्षेत्रफल कुल क्षेत्रफललाई ७ ले भाग गरेर सजिलै निकाल्न सकिन्छ ।

मध्यिका (Median)

मध्यिकाको शाब्दिक अर्थ माझको हो । हामीसँग भएको आँकडालाई सानोदेखि ठुलो वा ठुलोदेखि सानो क्रममा मिलाएर राखेपछि बिचमा जुन मान वा एकाइ पर्छ त्यो नै मध्यिका मानिन्छ । यसै वर्ष वि.सं. २०७९ मा सम्पन्न स्थानीय निर्वाचनमा देशभरिका ४६० गाउँपालिकामा मूलधारका राजनैतिक दलहरू र अन्यले विजय प्राप्त गरेको संख्या हेरौं । निर्वाचन आयोगको तथ्याङ्कअनुसार नेपाली काङ्ग्रेस, ने.क.पा. एमाले, ने.क.पा. (माओवादी केन्द्र), जनता समाजवादी पार्टी, नेपाल र अन्यले क्रमशः १८८, १२३, ९६, २१ र ३२ सिट प्राप्त गरेका थिए । यी पाँच अङ्कहरूलाई सानोदेखि ठुलो क्रम मिलाएर राख्ने हो भने २१, ३२, ९६, १२३ र १८८ हुन्छ । मध्यिका जहिले पनि बिचमा हुन्छ र यसले दिइएका मान वा आँकडालाई दायाँ र बायाँ वा तल र माथि ठिक दुई भागमा विभाजित गर्छ । तपाईंले सही अनुमान गर्नुभयो होला कि मध्यिका ९६ नै हो भनेर । यो वितरणलाई ठुलोदेखि सानो क्रममा राखेको भए पनि मध्यिका ९६ नै हुने थियो ।

बहुलक (Mode)

यो पनि एकप्रकारको औसत नै हो र विशेष अवस्थामा उपयोगी हुन्छ । हामीले वि.सं. २०६८ को जनगणनाअनुसार नेपालको जनसंख्यामा एकल वर्षको जनसंख्यालाई हेर्दा भने सबैभन्दा धेरै संख्या १० वर्ष उमेर समूहमा भेटिन्छ । यो संख्या ८,११,७४८ रहेको छ । यदि उमेर अनुसारको जनसंख्यालाई नै बहुलकको लागि उपयोग गर्ने हो भने १० वर्ष उमेर बहुलक हुने भयो ।

स्तरीय विचलन (Standard Deviation)

तपाईंहरूले कुनै कुनै तथ्याङ्कीय प्रतिवेदनहरूमा स्तरीय भिन्नताको मान देख्नुभएको हुनुपर्छ । यसलाई ग्रीक अक्षर σ (सिग्मा) ले जनाइन्छ । मध्यकबाट अरू आँकडाहरू कति नजिक वा टाढा छरिएका छन् भन्ने कुरा यसले देखाउँछ । सिग्माको सानो मानको अर्थ मध्यकको नजिकै अरू आँकडाहरू बसेका रहेछन् भन्ने बुझिन्छ । सिग्माको मान ठुलो भयो भने आँकडाहरू मध्यकबाट टाढा टाढासम्म छरिएका रहेछन् भनेर बुझ्नुपर्छ ।

प्रतिशत बिन्दु (Percentage Point)

बैंकहरूको ब्याज दर यति प्रतिशत बिन्दुले बढ्यो वा घट्यो भनेर हामी धेरैले सुनेको हुनुपर्छ । खबरहरूमा गत वर्षको तुलनामा यस वर्ष महँगी ३ प्रतिशत बिन्दुले बढ्यो भनेर पनि सुनिन्छ । यसलाई बुझ्नु जरूरी छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको उदाहरणबाट यसलाई स्पष्ट पार्न सकिन्छ । आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा प्राथमिक क्षेत्र (कृषि, वन, मत्स्यपालन र खानी तथा उत्खनन) को कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा २७.३८ प्रतिशत योगदान रहेको थियो । पछिल्लो आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा यो अङ्क २६.२५ प्रतिशत थियो । यहाँ अघिल्लो वर्षको तुलनामा पछिल्लो वर्षको प्राथमिक क्षेत्रको योगदान (२७.३८-२६.२५) १.१३ प्रतिशत बिन्दुले घटेको देखिन्छ । नेपाल राष्ट्र बैंककै अर्को वास्तविक उदाहरण हेरौं । आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको तुलनामा विदेशी विनिमयको सञ्चित २६.९ प्रतिशत थियो जुन आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा ३५.८ प्रतिशत थियो । अब अनुमान गर्नुहोस् कि कति प्रतिशत बिन्दुले सञ्चित बढेको देखिन्छ ? ठिक अनुमान गर्नुभयो । यो सञ्चित ८.९ प्रतिशत बिन्दुले बढेको छ ।

प्रतिशत परिवर्तन (Percentage Change)

यो पनि हामीले बारम्बार सुन्ने तथ्याङ्कीय मान वा सूचक हो । एउटा सरल उदाहरणले स्पष्ट हुनु मनासिब होला । भरतपुर महानगरपालिकामा आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा भवन निर्माणको लागि नक्सा दर्ता संख्या १८७० थियो ।

सो संख्या पछिल्लो आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा १५७७ रहेको देखियो । यहाँ प्रतिशत परिवर्तन कति रह्यो त ? अघिल्लो आर्थिक वर्षमा भन्दा पछिल्लोमा १९३ अङ्क कम छ । यो भनेको १२.२४ प्रतिशत धनात्मक परिवर्तन हो ।

वृद्धि दर (Growth Rate)

हाम्रो वरिपरि धेरै कुराहरूको मान निरन्तर बढिरहेको हुन्छ । तपाईंहरूले अक्सर सुन्ने भनेको निर्माण सामग्रीको मूल्य, इन्धनको मूल्य, सुनको मूल्य, नेपालको जनसंख्या, नेपालको आयात र निर्यात, कामदार एवम् कर्मचारीको ज्याला र तलब, अदालतमा मुद्दा, हिंसाका घटना, विद्यार्थीको संख्या, वैदेशिक रोजगारीमा जानेहरू आदि आदि । दुई समयका बिचमा कुनै विषय- जसलाई तथ्याङ्कीय भाषामा चर पनि भनिन्छ- को वृद्धि कुन तरिकाले भयो त्यो अङ्क नै वृद्धि दर हो । यहाँ समय वर्ष नै हुनुपर्छ भन्ने छैन । चौमासिक, त्रैमासिक, मासिक, पाक्षिक, साप्ताहिक वा दैनिक पनि हुनसक्छ । नेपालको वार्षिक जनसंख्या वृद्धि दर वि.सं. २०६८ मा १.३५ प्रतिशत थियो । यहीँ वृद्धि दर वि.सं. २०५८ मा २.२५ प्रतिशत थियो ।

चतुर्थांश (Quartiles)

सानोदेखि ठुलोको क्रममा वा ठुलोदेखि सानोको क्रममा एउटा खास श्रेणीमा रहेका तथ्याङ्कलाई बराबर चार भागमा बाँडियो भने प्रत्येक एक भाग चतुर्थांश हुन आउँछ । यस्ता चतुर्थांशहरूले २५ प्रतिशत आँकडा आफूसँग समेट्दछन् । यी चतुर्थांशहरू तीनओटा हुन्छन् र तिनलाई Q1, Q2 र Q3 ले जनाइन्छ ।

आउटलायर्स (Outliers)

सरल शब्दमा आउटलायर्स भनेको निकै ठुलो अपवाद हो । यसलाई बहिर्वर्ती पनि भन्ने गरिएको छ । निश्चित घेराभन्दा बाहिरका आँकडाहरू नै आउटलायर्स हुन् । अपेक्षा गरिएभन्दा निकै कम वा निकै धेरै तल माथि भएको अवस्थामा आउटलायर्स पैदा हुन्छ । खासमा जनसंख्याबाट दैवी विधिगत (Random) नमूना लिँदा कुनै कुनै मानहरू निकै टाढा टाढा रहे भने तिनलाई आउटलायर्स मानिन्छ । ग्लोबल इकोनमी प्लेटफर्मका अनुसार विश्वका १९६ ओटा देशहरूको सन् २०२१ को औसत जनसंख्या ४ करोड १५ लाख ५० हजार रहेको छ जब कि चीनको जनसंख्या १ अर्ब ४१ करोड २३ लाख ६० हजार रहेको देखिन्छ । त्यस्तै सोही सम्बन्धको भारतको जनसंख्या १ अर्ब ३९ करोड ३४ लाख १० हजार रहेको छ । यहाँ यी दुवै देशको जनसंख्या औसतभन्दा निकै नै बहिर्वर्ती भएको हुँदा यी दुई देशको जनसंख्यालाई आउटलायर्स मान्न सकिन्छ ।

सहसम्बन्ध (Correlation)

सहसम्बन्ध अत्यन्त महत्त्वपूर्ण तथ्याङ्कीय साधन हो । दुई वटा चर (Variable) का बिच कस्तो सम्बन्ध छ भनेर यसले देखाउँछ । अर्थशास्त्रमा मूल्य र मागका बिच सामान्यतया नकारात्मक सम्बन्ध हुन्छ भनिन्छ । मूल्य बढे माग घट्छ । मूल्य घटे माग बढ्छ । हाम्रो आमदानी र खर्चको सहसम्बन्ध निकाल्ने हो भने सामान्यतया सकारात्मक सहसम्बन्ध पाइन्छ । आमदानी बढेपछि खर्च पनि बढ्छ । सबसम्बन्धको मान -१ देखि +१ सम्म रहन्छ । ऋणात्मक भनेको नकारात्मक सहसम्बन्ध हो । शून्य भनेको कुनै सम्बन्ध नहुनु हो । धनात्मकता जति बढी हुन्छ उति बढी सकारात्मक सम्बन्ध बुझिन्छ ।

स्वतन्त्र र निर्भर चर (Dependant and Independent Variable)

सामान्यतया जुन विषय अरूमा निर्भर रहँदैन त्यो स्वतन्त्र चर मानिन्छ । जुन विषय अरूमा निर्भर रहन्छ त्यो निर्भर चर मानिन्छ । उदाहरणका लागि हाम्रो उमेर वा समय स्वतन्त्र चर हो भने तौल, पढाइ, ज्ञान, आमदानी आदि निर्भर चरहरू हुन् ।

गणना (Census)

हामीले जनगणना, कृषिगणना र आर्थिक गणना अवश्य सुनेका छौं। यसमा धेरैजना त कुनै कुनै रूपमा समावेश भएका पनि हौंला। जे कुराको अध्ययन गर्न खोजिएको हो ती प्रत्येक एकाइसँग प्रत्यक्ष सम्पर्क गरेर विवरण सङ्कलन गरिन्छ भने त्यो गणना हो। गणनामा कोही कसैलाई पनि छुटाइन्न। जनगणनामा प्रत्येक घरदैलोमा गएर गणकहरूले विवरण सङ्कलन गर्दछन्। आर्थिक गणनामा प्रत्येक आर्थिक एकाइ (उद्योग, व्यवसाय) मा गएर तथ्याङ्क सङ्कलन गरिन्छ। गणना गर्न समय, पैसा र जनशक्ति धेरै चाहिन्छ।

सर्वेक्षण (Survey)

जहाँ गणना गर्न सम्भव हुँदैन त्यहाँ सर्वेक्षण गरिन्छ। सर्वेक्षणमा ठुलो जनसंख्याबाट तथ्याङ्कीय विधिहरू अपनाएर प्रतिनिधिमूलक नमूना लिइन्छ र जनसंख्याको आकारप्रकार, गुण, प्रवृत्ति र विशेषताका बारेमा अनुमान गरिन्छ। सर्वेक्षणले समय, स्रोत र साधनको बचत गर्दछ। यसका पनि गुण र दोषहरू हुन्छन्।

नमूना (Sample)

ठुलो जनसंख्याबाट तथ्याङ्कीय विधि प्रयोग गरेर निश्चित संख्यामा एकाइहरू निकालिन्छ वा चयन गरिन्छ। यिनै एकाइहरूलाई नमूना भनिन्छ। समुद्रका माछाहरूको औसत तौल निकाल्नु पर्‍यो भने सबै माछा समात्न त सम्भव हुँदैन। नमूना लिने हो र एउटा अनुमान निकाल्ने हो।

चार्ट कसरी बुझ्ने ?

प्रशोधन भइसकेका तथ्याङ्कलाई तालिका, ग्राफ, चार्ट, नक्सा आदिमा प्रस्तुत गरिन्छ। चार्टले तथ्याङ्कभित्र लुकेको तथ्य र सत्यलाई सजिलोसँग बुझ्न सहयोग गर्दछ। एकै भलकमा सामान्य मान्छेको दिमागले पनि

कुनै लुकेको सन्देश वा कथालाई बुझ्न सक्दछ। चार्ट हेर्दा हामीले त्यसको शीर्षक, सन्दर्भ समय, सङ्केत सूची, मापनको एकाइ र प्रयोग भएको रङ्गको अर्थतिरसमेत विशेष ध्यान दिनु मनासिब हुन्छ।

गुणस्तरीय तथ्याङ्क कसरी चिन्ने ?

सबै प्रयोगकर्ताहरूले तथ्याङ्क प्रयोग गर्नुअघि प्राविधिक दृष्टिले उपलब्ध तथ्याङ्क गुणस्तरीय छ वा छैन भनेर यकिन गर्नुपर्दछ । जसरी हामी आफूले दैनिक जीवनमा उपभोग गर्ने अन्य वस्तु तथा सेवाहरूको गुणस्तरका

बारेमा चासो राख्छौं उसरी नै तथ्याङ्क पनि गुणस्तरीय भए नभएको यकिन गर्नु बुद्धिमानी हुन्छ । यसका लागि प्रयोगकर्ताहरूले देहायका आधारभूत विषयलाई ख्याल राख्नुपर्ने हुन्छ :

क

व्यावसायिक दृष्टिकोणले संस्थागत मान्यता वा विज्ञता भए वा नभएको,

ख

सकलन, प्रशोधन, विश्लेषण र वितरणमा तटस्थता भए वा नभएको,

ग

समयसापेक्ष भए वा नभएको,

घ

विश्वसनीय रहे वा नरहेको,

ङ

तुलनात्मक गुण भए वा नभएको,

च

तथ्याङ्कको स्रोत र विधि स्पष्ट पारिएको र प्रकाशन पूर्व कुनै प्राविधिक समितिबाट अनुमोदन भए वा नभएको ।

राजनीतिज्ञहरूले तथ्याङ्कका सन्दर्भमा पालन गर्नुपर्ने आचारसंहिता

राजनीतिज्ञ र जनप्रतिनिधिहरू समाज र राष्ट्रका सम्भवतः सबैभन्दा जिम्मेवार नागरिक हुन् । उनीहरूको अभिव्यक्ति, दृष्टिकोण र निर्णयले दूरगामी महत्त्व राख्दछ । समाज रूपान्तरण, विकास र समृद्धिका धेरै चरणहरूमा तथ्याङ्क एक साधन हो । त्यति मात्र होइन राजनैतिक व्यक्तिहरूले आफ्ना सफलता र प्रतिबद्धताहरू प्रमाणित गर्न पनि तथ्याङ्कको सहारा लिने गरेको पाइन्छ । यहाँनेर आचारसंहिताको कुरा अगाडि आउँछ । आफ्नो सस्तो लोकप्रियताका लागि सफलताका सूचक र तथ्याङ्कहरूलाई बढाई चढाई प्रस्तुत गर्नु तथ्याङ्कीय आचारसंहिताभित्र पर्दैन । तथ्याङ्क भनेको यथार्थको इमान्दार प्रकटीकरण हो । यथार्थलाई तथ्याङ्कशास्त्रीय सिद्धान्त, विधि र असल अभ्यासहरूको अनुसरण गरेर सार्वजनिक उपयोगका लागि प्रस्तुत गर्नु नै तथ्याङ्कशास्त्री, योजनाविद्, नीतिनिर्माता र जनप्रतिनिधिहरू समेतको कर्तव्य हो ।

तथ्याङ्कलाई बड्याउनु, गलत व्याख्या गर्नु र आम मानिसहरूको माफमा प्रस्तुत गर्नु कानूनका दृष्टिले अपराध हो । राजनीतिकर्मीहरूले जुनसुकै तहमा प्रयोग गर्ने तथ्याङ्कले नागरिकहरूको हित अभिवृद्धि गरेको हुनुपर्दछ । योजना र नीतिनिर्माण गर्दाखेरि राजनैतिक क्षेत्रका जिम्मेवार मानिसहरूलाई तथ्याङ्कप्रति रुचि नदेखाएको र योजना छनौटको निर्णय गर्दा तथ्याङ्कको आधारमा भन्दा पनि आग्रह र दलीय प्रभावको बसमा

परेर काम गरेको आरोप सुनिने गरिएको छ । यसतर्फ राजनीतिज्ञहरू इमान्दार र जवाफदेही हुनुपर्ने आवाज उठिरहेको छ । तथ्याङ्कलाई सार्वजनिक वस्तु तथा सेवा मानिन्छ । यसलाई व्यवहारमा लागु गर्नका लागि आम मानिस र प्रयोगकर्ताको अधिकतम पहुँच स्थापित गर्नु जरुरी हुन्छ । तथ्याङ्क प्रणालीको विकास र तथ्यमा आधारित निर्णय निर्माण प्रक्रियालाई संस्थागत गर्नका लागि राजनीतिज्ञहरूको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ । तथ्याङ्कको प्रयोगप्रति प्रतिबद्ध र तथ्याङ्क उत्पादन तथा प्रणाली विकासका लागि उपयुक्त वातावरण सिर्जना गर्नु पनि उहाँहरूको अलिखित जिम्मेवारीभित्रै पर्दछ ।

राजनैतिक नेतृत्वले आफ्ना अभिव्यक्तिहरूमा भरिसक्थ्य तथ्याङ्कलाई टेकेर बोल्नु मनासिब हुन्छ । तथ्याङ्क कुन प्रयोग गर्ने ? कुन तथ्याङ्क आधिकारिक हो ? कुन तथ्याङ्क गुणस्तरीय हो ? आफूले आधार लिएको तथ्याङ्क कति नयाँ वा पुरानो हो भन्ने कुरामा पनि राजनैतिक नेतृत्व सचेत हुनैपर्छ । कर्मचारीहरू जनप्रतिनिधिहरूका मातहत र राजनैतिक नेतृत्वलाई आदर सम्मान गरेर काम गर्ने गर्दछन् । देश र समाजलाई दूरगामी प्रभाव पार्ने कतिपय तथ्याङ्कहरूमा अवाञ्छित शक्ति प्रयोग गरेर गलत तथ्याङ्क निकाल्न वा तोडमरोडका लागि दुरुत्साहित गर्नु राजनैतिक नेतृत्वको ईमानभित्र पर्दैन ।

राजनैतिक नेतृत्वले तथ्याङ्कको विकास र प्रवर्द्धनका लागि के कस्ता पाइला चाल्न सक्छन् ?

तथ्याङ्कको विकास र प्रवर्द्धनमा राज्यको सबैभन्दा बढी भूमिका हुन्छ । राज्य सञ्चालनको चालक सिटमा राजनैतिक व्यक्तिहरू हुने हुनाले तथ्याङ्कको विकास, पैरवी र प्रवर्द्धनमा उहाँहरूको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ नै । राजनैतिक नेतृत्वबाट आफूले नेतृत्व गरेको स्थानीय तहमा तथ्यमा आधारित नीति, योजना र निर्णय प्रक्रियालाई अभ्यास गर्ने र यसलाई संस्थागत बनाउन आवश्यक पहल गर्न सकिन्छ । संविधानले अनुसूचीमार्फत् संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारलाई विभिन्न तथ्याङ्कीय जिम्मेवारी दिएको हुनाले सोअनुरूप आफू नेतृत्वमा रहेको वा सक्रिय रहेको तहमा सालबसाली वा आर्वाधिक रूपमा तथ्याङ्क सङ्कलन कार्यक्रमलाई प्राथमिकतामा राख्न अहम् भूमिका रहन सक्छ ।

राजनैतिक नेतृत्वको इच्छाशक्ति र प्राथमिकतालाई कार्यान्वयन गर्नका लागि क्षमतावान् तथ्याङ्कीय पूर्वाधार र जनशक्तिको आवश्यकता पर्दछ । तथ्याङ्कीय पूर्वाधार भन्नाले आ-आफ्नो क्षेत्रमा तथ्याङ्कसम्बन्धी बेग्लै ऐन, नियम, मार्गदर्शन, निर्देशिका, रणनीति, संगठनात्मक संरचना जस्ता कुराहरू पर्दछन् । यी कुरामा राजनैतिक नेतृत्वले नै विशेष पहल गर्नसक्ने गुञ्जायस रहन्छ ।

जसरी अहिले भर्खरै सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट नयाँ तथ्याङ्क ऐन प्रमाणित भएको छ सोही इच्छाशक्ति र राज्यशक्तिलाई प्रदेश र स्थानीय तहमा पनि राजनैतिक नेतृत्वले प्रदर्शन गर्नसक्दछ । यस्तो इच्छाशक्तिले प्रशासनयन्त्र, प्राज्ञिक वर्ग र तथ्याङ्कका प्रयोगकर्ताहरू स्वतः एकाकार हुने सम्भावना रहन्छ ।

अर्को पहलको पाटो पनि छ । संघीय सरकारले संचालन गर्ने राष्ट्रिय तथ्याङ्कीय अभियानहरूमा जुनसुकै स्तरका राजनैतिक व्यक्तित्वहरूले महत्वपूर्ण भूमिका निभाउन सक्नुहुन्छ । उहाँहरूले सञ्चार माध्यममार्फत् वा आफ्नो दलगत वा समाजमा रहेको असल छविलाई प्रयोग गरेर कुनै वक्तव्यमार्फत् त्यस्ता अभियानहरूको पक्षमा विचार व्यक्त गर्न सक्नुहुन्छ । चाहे राष्ट्रिय जनगणना र कृषिगणना होस् अथवा राष्ट्रिय आर्थिक गणना यी र यस्ता कार्यक्रमहरूमा राजनैतिक व्यक्तित्वहरूले दिने सकारात्मक सन्देशले आम उत्तरदाताको मनमा सहयोग र सक्रिय सहभागिताको भावना जगाउँछ । तथ्याङ्क उत्पादनका लागि स्वाभाविक रूपमा यथेष्ट बजेटको आवश्यकता पर्दछ । राजनैतिक नेतृत्वले यसको प्रबन्धका लागि पनि सम्बन्धित क्षेत्रलाई मनाउन सक्ने देखिन्छ ।

नेपाल सरकार

राष्ट्रिय योजना आयोग

सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल